

Bókay Antal:

A VILÁGKÉPRŐL

I. Bevezetés

Egy korábbi - a jelenleginél jóval terjedelmesebb - dolgozatomban kísérletet tettem egy a mű ontológiai helyzetének egészét figyelembe vevő interpretációs elgondolás vázlatának megtervezésére. Előadásomban e koncepció központi elemét, a világkép fogalmát vizsgálnám meg, anélkül, hogy e korábbi, átfogóbb elképzelést részletesen ismertetném. Bevezetésként azonban e világkép-fogalom helyének, szerepének pontos kijelölése érdekében szükséges erről is szólnom. Lényegében a filozófiai esztétika területéhez tartozik, a materiális esztétika csak alárendelt, de nem mellékes szerepet kap benne.

Az irodalmi mű teljességét, ontológiai egészét a szerező - mű - olvasó egyszerű sémájával szemléltethetjük. A feladat az lenne, hogy az irodalomtudomány alapkérdésében - a műinterpretációban - úgy lépjünk tovább, hogy ezt az egész jellegű rendszert a lehető legkevésbé /vagy egyáltalán ne/ sértjük meg, mégis interszubjektív, explicit és szisztematikus /Schmidt /1973/ eljáráshoz jussunk. Kiinduló pont a mű sajátos valóságtükröző szerepe. A mű és az élet viszonyának logikai jellege nem kauzális /mint ezt a mechanikus-vulgarizáló esztétika állítja/ a gondolatmenet jelen fázisában analógiásként írható le. Az analógia nem-oksági viszony, nyitott, rugalmas, általánost és egyest közvetlenül összekapcsoló közép /Hegel/ és erőteljesen antropomorfizál /vö. Lukács /1969/ I.47-49 és 367, illetve Lukács./1972/ I. 106-107./ . Az analógia kettős szerkezetű: egy ismert analog - bizonyos elemek hasonlóságának alapján - vonatkoztatódik egy ismeretlenre, az analógia másik analógiára. A mű és élet vonatkozásában az irodalmi mű analóg, mely implikálja az analógiát, az emberi viselkedés /konkrét-

tan az olvasói élet/ pedig az az analóg, amelyre az analógia vonatkozik. /Gray, 1975, 454.o./. Az analógia kiteljesítése a mű - Dilthey terminusa értelmében vett - megértése. Ha a műben szereplő analógiát létrehozó létviszonyokat általánosabban is meg akarjuk érteni, akkor értelmeznünk kell azokat. Így lehet eljutni a mű világképéhez. A két analóg és a világkép sajátosságai a következők: a mű maga mint analóg₁ objektív, egyedi, érzéki és "valaki sorsát" mutatja be; a vonatkozó olvasói életszelet az analóg₂ szubjektív, egyedi, érzéki és mindig az "én sorsom"-ként jelenik meg. A közvetítő, közép a műben inherens, de az olvasó által explikált /és"belsővé tett"/ világkép objektív és szubjektív egysége, általános, fogalmi és a "mi sorsunk"-ként jelenik meg.

Az esztétikai gondolatmenetet megszakítva a továbbiakban arra a kérdésre szeretnék legalább jelzésszerű választ keresni, hogy milyen ennek a világnak a belső szerkezete, hierarchizáltsága, elemeinek a jellege, és viszonya más külső világokhoz, elsősorban az olvasói világhoz. Elképzelésemben a történetiség és a mimetikus jelleg feltételezése alapvető, szemben a materiális esztétikai koncepciókkal, ahol e két fogalom háttérbe szorul. A következőkben azonban a teljes interpretációs modell egy elemének formális szerkezetét vizsgálom, mely az irodalmi mű relatíven állandó ontikus sajátosságának része.

A világ-fogalom helyének, szerepének megadására a szövegek általános elmélete felől is van lehetőség. Ennek vázlatos megmutatását a szövegnyelvészet egyetlen átfogó és koherens elméletének - Petőfi S. János írásainak - felhasználásával próbálnám meg. /Vö.: Petőfi /1974/, /1977/ és /1977b/. Az irodalmi mű szövegnyelvészeti szempontból releváns interpretációja úgy képzelhető el, hogy a mű közlését - mely az olvasó intuitív, specifikálatlan ismerete az olvasás után - annak saját belső rendszere alapján minimális egységekre bontjuk. Ezek az atomi szemantikai egységek a mű-közlés alapján intenzio-

nálisan interpretálódnak. Az egymással összefüggő egységek kapnának minimális extenzionális interpretációt, ami valójában a mű világa lenne, megadná azt, hogy a szöveg milyen világelemek milyen rendszerére vonatkozik. Végül következő fázisként a kommentált extenzionális interpretációban a mű - világ más világokkal, koherens rendszerekkel /mindennapi valóság, filozófiai elgondolások, más művek/ hasonlítódna össze. A következőkben a fenti ut közös fogalmát a világ kategóriáját vizsgálom, természetesen az irodalmi mű vonatkozásában.

II. Lehetséges világ - aktuális világ és az irodalmi mű referencia-mechanizmusa

1. A propozicionális attitűd

Az irodalmi mű világszerűsége a filozófiai esztétikák ismert fogalma, amelyet azonban belső szerkezete, formális felépítése szempontjából vizsgálatlanul hagytak, mintegy axiómaként fogadva el létét. S. Schmidt /1976/ 165. szerint "az irodalmi szöveg - mint bármely más jelentéssel bíró szöveg - egy W_1 "világot" vagy W_{11}, \dots, W_{1n} világokból álló rendszert hoz létre, mely más szövegek által létrehozott világokhoz/világrendszerekhez vagy tapasztalatunk EW normál világrendszeréhez viszonyított jelen társadalmunkban, egy adott időben". A világ fogalma ismeretelméleti kategória, valójában pontosabb lenne a "tényleges világunkra vonatkozó különböző lehetőségekről beszélni /Hintikka /1971/ 149. / mint az ontológiai vonatkozást jogtalanul implikáló "lehetséges világok"-ról. A modális logika - a fogalom bevezetője - új utat nyit meg a szövegek logikai elemzésében, pontosabban a tükrözést végző nyelvi jelenség és a tükrözött objektum, valóságmozzanat viszonyának, a referenciális vonatkozásoknak a feltárásában. Egyik legfontosabb - az irodalmárnak egyértelműen a legfontosabb - eredménye, hogy a logikai szemantika igazságértékre koncentráló jelentés-fogalmát meg-

hagyva fellazítja annak szigorú empirikus vonatkozásait.

A hagyományos elképzeléshez az igazságérték mindig az aktuális világra korlátozódott, itt kapta jelentését. Az aktuális világ, mint a valóság, teljesen objektív-konkrét, egynemű és közvetlen háttérként működött a kijelentés igazságának és hamisságának meghatározásában. Ilyen alapon a jelentés logikai szerkezetének vizsgálata szükségszerűen figyelmen kívül hagyta az irodalmi műveket, és az olyan nyelvi képződmények vizsgálatát /pl. a filozófia metafizikának minősített részét/, melyek redukálhatatlannak bizonyultak /Austin az irodalmat a nyelv "komolytalan" használatának nevezte/.

A "lehetséges világ" fogalmának fontossága az ún. propozicionális attitűdök elemzésekor válik nyilvánvalóvá. Itt a főmondatban hittel, feltételezéssel, tudással kapcsolatos igék állnak, a mellékmondat pedig a tulajdonképpeni kijelentés. Sajátosságuk tehát, hogy "a kijelentésekre mint tárgyakra irányulnak" /Linsky /1971/ 11. /. A pragmatikai szemléletben adott propozicionális attitűd fogalma az előfeltevés szemantikai kategóriáját is magába foglalja, hiszen "nem az állításoknak, hanem az embereknek van előfeltevésük" "a nyelvi viselkedésben megjelenő komplex diszpozícióként" értelmezhetők /Stalnaker /1972/ 387. /. Az "X hiszi, hogy Y" kijelentés a lehetséges folyamatokat, állapotokat legalább két részre osztja, egyrészt olyan állapotokra /azaz világokra/, amelyek X hiedelmével kompatibilisek és olyanokra amelyek nem. A propozicionális attitűd ilyen definíciója a lehetséges világ fogalom legelvontabb meghatározásának kulcsát adja: ez egyrészt eltávolítás az aktuális világtól, a hiedelemnek inkompatibilis vagy ahhoz képest semleges állapotoktól. Másrészt viszont sajátos önálló egység képzése is, amit az attitűd, jelen példában a hit fog össze. Lényeges, hogy az egységet, az összetartozást nem valami objektív állapot határozza meg, hanem az attitűddel rendelkező szubjektivitása, intenciói. Valójában e mozzanat közvetkezményeként lesz a propozicionális attitűdbe ágyazott kije-

lentés, szöveg ismeretelméleti jellegű, vesztí el az aktuális világ közvetlenségére vonatkozatható igazságértékét.

2. Az irodalmi mű mint propozicionális attitűd

Ha most eddigi általános tartalmu gondolatainkat az irodalmi műre vonatkoztatjuk, nehéz elkerülni azt a hipotézist, hogy minden műalkotás világszerűségének alapja az, hogy egy sajátos, nem-explicit propozicionális attitűd függvényeként értelmezett. Negatív értelemben jelzi ezt az, hogy a mű referencia-mechanismusának leírása a közvetlen, aktuális valóság vonatkozásában sikertelen volt, vagy legfeljebb a mű tükröző funkciójának egyszerűsített, vulgarizált változatát hozta.

Pozitív, empirikus érv lehet egy hatás-szociológiai közhely: ha a művet nem irodalmi műként, hanem valamilyen más szöveggként mondom el, pl. mindennapi beszélgetésben, akkor annak eredménye a teljes félreértés. Végül elméleti szinten jelzik ezt azok a kísérletek, melyek a beszédcselekvés elmélet eredményeit próbálják az irodalomelméletben hasznosítani /Ohmann /1971/ és /1972//. S.R. Levin elképzelése szerint az irodalmi mű beszédcselekvésként értelmezhető, olyanként, ahol az un. "magasabb mondat"-ot mindig konvencionálisan hozzáértjük, ha nem is fejezzük expliciten ki. Még ezt a bonyolult főmondatot is megkonstruálja, tipikus propozicionális attitűd formájában.

A mű propozicionális attitűd függvényeként történő értelmezése számos nyelvi-filozófiai következménnyel jár. Egyrészt kiemeli a művet a tényleges /aktuális/ világból, másodsor pedig legalábbis formálisan létrehoz egy lehetséges világot. Az első mozzanattovábbi következménye, hogy a szöveg extenzionális interpretációjának alaphelyzete megváltozik. Az igazságérték meghatározása már nem a közvetlen valósággal történő megegyezés vagy attól való eltérés alapján történik. Az extenzionális vonatkozás és ennek interpretálása természetesen nem iktatódik ki, hanem kicserélődik, és a fenti második moz-

zanat alapján valamilyen kvázi-extenzionalitás épül ki. Ez nem empirikusan adott, hanem intencionált a lehetséges világ tudati jellege következtében a propozicionális attitűddel rendelkező ember által létrehozott, azaz mint fent jeleztük a szubjektivitás elvét kapcsolja be. Az igazságérték csakis úgy állapítható meg, hogy feltárom az "amit X hisz" viszonyt. Ez annyit jelent, hogy egyrészt egy objektív helyzetet emberi-szubjektív közvetítettségében értelmezek, adok neki jelentést, másrészt hogy az igazságértéket szövegen belüli intenzionális összefüggések alapján állapítom meg, belső viszonyítás segítségével nem pedig külső /jel-referenciatárgy/ elem felhasználásával. Az igazságérték megadásának ilyen speciális változatát Verdaasdonk védhető kijelentésnek nevezi, ha az legalább egy lehetséges világban igaz, érvényes kijelentésnek, ha minden lehetséges világban az /Verdaasdonk /1976/ 187.../. Ez utóbbi típust nevezi Hintikka önfenntartó-mondatnak.

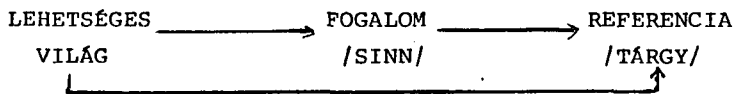
A szubjektivitás mellett a lehetséges világ további fontos sajátosságokkal bír. Az aktuális világ kijelentéseinek szigorú valóságvonatkozásával szemben a lehetséges világ és a közvetlen valóság közé közvetítés iktatódik be, az ún. "tükrözés" áttételesen történik. Az áttétel a szubjektivitás alkotó tevékenysége nyomán jön létre, az "ugy hiszem, hogy..." kijelentéssel megalkotok egy szűrőt, további kijelentések már csak ezen keresztül érvényesülhetnek.

Végül a lehetséges világ - éppen alkotott és tudati jellege következtében - jóval elvontabb is az aktuális világgal szemben. E ténynek a kijelentés vagy predikátum referenciális vonatkoztatási lehetőségeiben van döntő jelentősége. Az aktuális világ, extenzív végtelensége miatt, mindig hamisnak vagy igaznak minősíthet egy kijelentést. A lehetséges világgal létrejövő kvázi-extenzionalitás meglehetősen kis számú kijelentésre adekvát, az igaz-hamis mellett a lehetséges világon kívüli kijelentések nagy része az "inadekvát" jelzöt kapja, ha inkompatibilis a szöveg által képviselt világgal szem-

ben /vö.: Hintikka alternativitás-viszony fogalmát, Hintikka /1972/ =50./.

3. A referencia-mechanizmus módosulása

Az irodalmi mű referenciális mechanizmusának megvilágítása is a lehetséges világok koncepcióján keresztül történhet. Hintikka e mechanizmus a lehetséges világ - fogalom - referencia hármass rendszerén belül próbálja definiálni. Kiinduló kérdése az, hogy mi a fogalom /concept/, a fregei Sinn logikai státusa. Frege szerint az értelem a referencia mellett a referencia megoldásának módját is tartalmazza. A "kifejezések értelme így egyszerűen azok a funkciók, melyek referenciájukat határozzák meg" /Hintikka /1976/ 94. /. A funkciók argumentuma maximálisan az egész világ, speciálisan a világ egy része, valamilyen szempontból korlátozott egysége, azaz egy lehetséges világ /amely azonban nem lehet több mint az objektív világ egésze/. A fogalmak így a lehetséges vagy aktuális világból mint argumentumból a referenciához, a tárgyhoz kötő funkciókként határozhatók meg. Ennek számos elméleti következménye lesz. Rendszerünk a következő egyszerűsített sémával ábrázolható:

A lehetséges világ összességében, egészében az aktuális világgal válhat egyenlővé, általában azt lehet mondani minden belefér, ami kifejezhető, illetve ami az adott kérdéshez releváns. Meghatározó, kijelölő és korlátozó szerepe akkor válik jelentőssé, ha a szó szoros értelmében vett, a korábban jelzett sajátosságú lehetséges világ jelöli ki a fogalom- és referencia-vonatkozásokat. A fogalmak lehetséges világok sokaságát mint argumentumaikat foglalják magukba, minden használat több lehetséges világ vonatkozását teszi lehetővé /Hintikka/: "egy fogalom bármilyen nem-triviális használata impliciten több, mint egy le-

hetséges világot foglal magába", Hintikka/1976/95/. Rövid kitérőként említeném meg, hogy a Hintikka által "non-trivial"-nak nevezett használat referenciális mechanizmusa adhat kulcsot a lehetséges világok sajátos fogalomhasználatához, amit szokásosan metaforizációnak nevezünk. Ez olyan fogalom /értelem/, amely a "triviális" használattal szemben szinte végtelen sok világra vonatkoztatható, nem korlátozódik a dolgok aktuális, empirikus állapotának jelzésére.

Végül a referencia szempontjából - a lehetséges világ által meghatározott kommunikációs szituációban - döntő változás a referencia "fellazulása", mert a viszonyt már nem a jel-dolog konvencionálisan meghatározott közvetlen kötése határozza meg, hanem döntő jelentőségű lesz a lehetséges világ relativizáló hatása. Nyilvánvaló, hogy minél erőteljesebben zárt a lehetséges világ, annál határozottabban érvényesülnek a fenti folyamatok. A lehetséges világ és az irodalmi mű különösen, fo-
kozott intenzionalitásu nyelvi képződmény /vö.: Hintikka /1976//. /Intenzionalitás alatt belső, szükségszerű és kölcsönös összefüggések rendszerét értem, szemben az extenzionalitással, mely külső, egyirányú, kevésbé meghatározott, vö.: Reichenbach, /1947/31. / Az irodalmi mű speciális referencia-mechanizmusára már Frege is felhívta a figyelmet. Szerinte a műalkotásban a jelentés szerepe csökken, sőt irrelevánssá válik, "a kijelentő ítélet affirmatív funkciója eltűnik", un. "nicht-behauptend" kijelentések jönnek létre /Schmidt /1976/ 161. /. Az előbbieken bevezetett kvázi-extenzionalitás fogalma negatív definícióként tartalmazta Frege gondolatát, pozitív meghatározásként pedig J. Ihwe "belső referencia-rendszer" fogalmát.

Összefoglalva az irodalmi mű referenciája vonatkozásában mindez annyit jelent, hogy a performált világ hatására /1/ az aktuális világtól eltávolító referenciális szakadás történik, illetve /2/ belső referencia-teremtés folyik. Másként megfogalmazva a mindennapi extenzió leválasztása /1/ mellett belső, kvázi-extenzió létrehozása /2/ történik.

4. Kvázi-extenzió és önkód, világfajták

A fenti elgondolás általánosabb filozófiai következményei mellett /ezekről később/ lényeges interpretációelméleti következtetésekre is késztet. A nyelv leírása - Carnap szerint - az intenzióelmélettel kezdődik, és erre az alapra épül az extenzió elmélete /Carnap./1967/ 154. /, mely az előzőkhöz képest még empirikus ismereteket is igényel. A lehetséges világot létrehozó-tartalmazó szöveg azonban szükségszerűen ellentétes irányba halad, a szövegegész referenciális vonatkozásával kezd, mert csak itt fogható meg a világ fenti sémában jelzett meghatározó szerepe. A lehetséges világ ugyanis a szövegben a kvázi-extenzió miatt sajátos értelmezési keretet hoz létre, amely az egyetlen jogosult eszköz a kijelentések igazságtartalmának, jelentésének, referenciájának megállapítására. A lehetséges világ elmélet ilyen következménye rendkívül fontos lehet az irodalomtudomány számára az irodalmi mű interpretációja "lefordítása" kizárólag önkódján alapulhat. Az önkód a mű belső párhuzamosságaiból fejthető ki, azon rendezett paradigmaticus viszonyok alapján, amelyek a lehetséges világ sajátosságát nyújtják az aktuális világhoz képest. Ezért látszik eleve elhibázottnak az irodalmi művek külső, az aktuális világra alapozott közvetlen extenzióval történő interpretálása /miliő, szerzői intenció, stb./. A lehetséges világot kiépítő szövegek valóságtükröző szerepe közvetített jellegű vezérlő kategóriája a világ, amely meghatározza a benne szereplő individuáriumok jellegét, ezért az interpretációhoz először szükségszerűen ezt kell feltárni. /Meg kell jegyezni, hogy a fenti koncepció kizárólag a lehetséges világ elmélet egy változatára - J. Hintikka elméletére - alapul./ Általában elmondható, hogy a lehetséges világ fogalma meglehetősen eltérő a különböző koncepciókban. A most vizsgált szempontból /lehetséges világ - tényleges világ viszony/ talán két lényegében eltérő felfogás mutatható ki. Az egyik a lehetséges világot a ténylegestől úgy különbözteti meg, hogy az valamilyen elhatárolt részlet. Ez a módszer elsősorban a nyelvészeti-logikai irányultságú szer-

zōknél fedezhető fel. Például Petőfi S. János a következő módon bont részeire azaz világaira egy kijelentést /a A és B közötti kommunikációban A részéről elhangzó "Péter tegnapelőtt egész este áriákat énekelt" propozíciót/:

1. A kommunikativ cselekvésének világa
2. A emlékezet-világa
3. A hallott világa
4. Péter cselekvés-világa /Petőfi /1978/ 23-25.. /

Hasonló felfogánnak látszik S. Kripke egészen más meggondolásból indító koncepciója /Kripke /1963//. A rendezett hármas /G,K,R/ modell-strukturában az I K alapján létrehozható a /G,R,I/ hármas, ahol a G 1976. jan. 1. világát jelzi, I pedig az 1977. jan. 1-t, R pedig a köztük levő viszonyt /Pavel példája, Pavel, /1975/166/. Ekkor a lehetséges világok a tényleges világ időfolyamatának elhatárolt egységei. Az elhatárolt részlet-ként értelmezett világ úgy írható fel, hogy van A, B, C, ... N szekvencia, ebből lehetséges világgént kivesszük A-t, amely nem-B, nem-C, stb.

A másik világ-fogalom szembe állított egység. A fentiek alapján ha a lehetséges világ A, akkor az aktuális világ nem-A. Minden lehetséges világ - ahogy ismereti, tudati szinten adott - ellentéte minden másnak, aktuális világnak és lehetséges világnak, bár szinonim világok párhuzamos léte is megengedett. Ez utóbbi koncepciót látszik képviselni J. Hintikka. A "lehetséges világ" fogalmát alkalmazó elméletek azonban ilyen szempontból még nem dolgozták fel, a fenti kettősség említése csak a probléma jelzésére hivatott.

III, A lehetséges világ belső szerkezete

A dolgozat első felében a lehetséges világ fogalmát a propozicionális attitűdbe ágyazott kijelentések modelljeként tanulmányoztuk. Alapproblémánkat a lehetséges világ - aktuális világ viszony olyan sajátosságai képezték melyek az irodalmi mű interpretációjában egyáltalán kommunikációs létmódjának

meghatározásában döntőek lehetnek. A hangsúly inkább a propozicionális attitűd filozófiai következményein volt, a lehetséges világot csak mint homogén, formális feltételt tekintettük, csak annyiban foglalkoztunk vele, hogy hogyan választódik le az aktuális világról.

A következőkben a propozicionális attitűd függvényeként értelmezett lehetséges világ szerkezetét vizsgáljuk meg, azaz azt a kérdést próbáljuk kibontani, hogy milyen a lehetséges világ felépítése, belső rendszere. Az "X hiszi, hogy Y" - alapmodellből Y-t, a hitt világot vizsgáljuk, vagyis fokozottan tartalmi vonatkozásokat tárunk fel. E téren még kevesebb előmunkálatra lehet támaszkodni, hiszen a modális logika tudományos paradigmájába nem tartozó és nem vizsgált problémával találkozunk. Viszont segítséget nyújt majd a hermeneutikai filozófia a nyelv fenomenológiájában gyökerező megközelítése, illetve ennek modális logikához, induktív logikához kapcsolódó feldolgozása /Hintikka /1976//.

1. A viszonyrendszer és az individuumok

Mig korábban a lehetséges világ fogalmát a referenciális viszony a sajátos extenzionalitás, egyáltalán a jelentés és igazságérték specificitása alapján definiáltuk, most más típusu definícióból kell kiindulni. Hipotézisünk az, hogy a lehetséges világ intenzionális viszony rendszer, mely individuumokat elemeiként definiál. A definícióból az intenzionalitás kifejezését az önérvényűsögre, a belső kerekesség, zártság elvére alkalmazzuk. A "viszonyrendszer" a lehetséges világ "lelke" a benne szereplő objektumokhoz képest elsődleges elv. Ez az az erő, mely az elemeként szereplő különböző individuumokat egységként tételjezi, az azonosságelvet hordozza, illetve ezen az elven belüli különböző funkciókra lebontja. Az individuumok a lehetséges világ elemeivé vált objektumok, melyek sajátos individualitásukat éppen a világban kapták, ide nem örök entitásként, előre-gyártott elemként lépnek be, hanem a lehetséges világ viszonyrendszerébe integrálva alakították ki.

Az individuumok természetesen nem teljesen relatívek a világhoz képest, a világok között is azonosíthatók és újraazonosíthatók. Egy-egy individuum kötetlen számu lehetséges világban alkalmazható, amennyiben képes az adott világok viszonyrendszereibe való belépésre, azaz, ha lehetséges - mint korábban jeleztük - a világnak mint argumentumnak funkciójaként jelen meg. Az azonosítás eredményeként az ún. "világ-vonal" /Hintikka /1976/ 95-98. / rajzolható meg, lényegében az jelzi az individuum relatív önállóságát relatív függőségével együtt. Hintikka két módszert is elkülönít az individuumok azonosítására. Az egyik a kontinuitáson alapul, a világokban elfoglalt funkciók folytonosságán, ez a deszkriptív azonosítás. A - másik inkább a hasonlóságon, az "azonos kognitív viszony" elvén - alapul, ezt ismeretségi azonosításnak /cross-identification by aquanintance/ nevezi /Hintikka /1976/ 98 /. Az azonosítás kérdése nem véletlenül vált a lehetséges világ fogalom egyik központi - és ma még teljességgel megoldatlan problémájává. Itt követhetők leginkább nyomon az előző részben az aktuális világról való leválás kérdéseként felvetett problémák /szubjektivitás, alkotó jelleg, elvontság/ behatolása a világok szerkezetében. A fizikai világban ugyanis a természet törvényei biztosítják az individuumok azonosításának a lehetőségét. Az azonosítás nehézsége tudásunk bővítésével legyőzhető. A lehetséges világok esetében /és itt már az irodalmi mű szélsőséges, de megvilágító példáját tartjuk modellnek/ azonban az azonosság viszonyban definiált és nemcsak, sőt nem elsősorban entitásának tartalmában. Mégpedig olyan viszonyban, ahol a SZÁMUNKRA-VALÓ jelleg dominál.

2. Az individuumok szerkezete

Talán többet lehet mondani a műinterpretációban is döntő jelentőségű kérdésről, az individuumok belső szerkezetéről. A korábbiak alapján, az individuum "egy funkció, mely a többféle lehetséges világból tartományuk egy tagját mint az individuum adott lehetséges világban való megtestesülését veszi fel,

vagy pontosabban, az a szerep, amit az egyed az adott esemény-sorban játszik" /Hintikka /1972/ 402./ . Az individuumok így tulajdonságaikon és viszonyaikon keresztül határozandók meg /Hintikka /1972/ 400. /. A tulajdonság az inherens, belső sajátosságokat jelzi, melyek az individuumot világalakításkor potenciális alternatívaként léptetik fel. A viszony már külső, a világ többi elemére irányuló, az individuum kapcsolódási készségét jelzi. Az előző potenciálításával szemben ez tipikusan realitás, már megvalósult, tényleges sajátosság. A két sajátosság közül, bár felszínesen a tulajdonság elsődlegesnek tűnik, mégis csak a viszony lehet döntő, a tulsúlyos mozzanat. Szelekciós erő, mert a tulajdonságok végtelen halmazából adott individuum adott lehetséges világban elfoglalt funkciójának megfelelő tulajdonságok meghatározott halmazát specifikálja. Aktiv erő, mert bizonyos tulajdonságokat eltüntet, elfojt, másokat pedig átalakít vagy kifejleszt.

3. A világ filozófia, lineáris - nemlineáris szervezettség

Végül a világ egységeinek ilyen áttekintése után vissza kell térnünk a viszonyrendszer kérdésére, illetve a viszonyrendszert megszervező erő azonosítására. A kérdésre adandó válasz nehezebb része már a propozicionális attitűd lehetséges világot létrehozó funkciójával kapcsolatban elhangzott. Ott azt bizonyítottuk, hogy a propozicionális attitűdbe ágyazott kijelentés elszakad normál egzisztenciális háttérétől, szubjektívizálódik, elvont lesz, és alkotott jelleget vesz fel. Lényegében erről van itt is szó. Ez a világ-filozófia annak a teoretikus hálónak a lényege, mely a lehetséges világot, a világ elemeit viszonyba rendezi. Ezt a világ-filozófiát a lehetséges világok mindegyikében megtaláljuk, de a különböző minőségű a különböző világ-típusokban. Például Petőfi S. János idézett elemzésében - ha nem is mindegyik világban - de a másodikban és harmadikban mindenképpen kimutatható /A emlékezik, A predikálja létét, létének sajátos kognitív kommunikatív képességét, a képesség aktualizálását önnön egyetlenségében, stb./.

E "filozófia" jellemzője, hogy maximálisan szubjektív, az én-tudat pusztá megjelenése. Másik szélső típus az irodalmi mű, ahol e "filozófia" objektiválódott, de úgy, hogy nem lépett túl az emberen, mint az öntudat eleme jelenik meg. Nem titok, hogy a lehetséges világ fogalma már a legminimálisabb megjelenési formájában is magába foglalja az öntudatszerű lehetőségét. Az alkotó jelleg, a sajátos szubjektivitás, az elvontság, az emberen belüli zártság, intenzionalitás mind e sajátos tükrözési forma alapelemei /vö. Lukács /1969/ I-II. és Szili /1977//. Talán nem túlzás, hogy a "lehetséges világ" fogalma az öntudatszerű tükrözés esztétikai-filozófiai kategóriájának nyelvi-logikai párjaként fogható fel.

A lehetséges világ szerkezetének fenti feltárása közvetlen interpretációelméleti következményeket, lehetőségeket rejt. Az irodalmi mű természetesen jóval bonyolultabb szerkezetű, szokásosan hosszabb is mint egy propozicionális attitűd függvényeként elhangzó kijelentés. Tartalom-strukturái, világépítő elemei két szinten, egy lineáris és egy nem-lineáris szinten szervezettek. A nem-lineáris szervezettség látszik alapvetőbbnek lényegében a világ mechanizmusát, hierarchizáltságát, az individuumok helyét jelzi, mintegy a világ szerkezetét mutatja. A lineáris szervezettség a világ működésére vonatkozik, azt jelzi, hogy a helyüket elfoglaló individuumok dinamikája, feszültsége milyen mozgásformákban nyilvánul meg, mi történik velük. Az előbbi szervezettségben az individuumok a világban kapott funkció által meghatározott kölcsönviszonyba lépnek egymással, a lineáris szint esetében viszont uralkodó az ok-okozati összefüggés, mely időbeli vagy más /szociális, tisztán kauzális stb./ szekvenciákkal definiált.

4. Egy konkrét szöveg világa

Egy rövid példával pontosabb képet kaphatunk a mechanizmus konkrét működéséről. Az elemzendő mű egy gyermekvers, e műfaj az irodalmi mű minden sajátos vonásával rendelkezik, mégis

egyszerű, átlátható világot ad. A vers a következő:

Egy^szer volt egy Mehemed,
Sosem látott tehenet,
Feketét, fehérét, tarkát,
Meg ne fogd a tehén farkát,
Nem tudta ezt Mehemed
Felrugták a tehenek.

A lehetséges világ nem-lineáris szerkezete két individuumból tevődik össze, Mehemedből és a tehenekből, szubjektumból és az ezt körülvevő valóságból. Az individuumok szerkezetét felbontva Mehemed tulajdonsága török volta, tehát idegen, más világból származó. Viszonya a "sosem látott" és "nem tudta", azaz a másik individuumhoz az ismeretlenség viszonya kapcsolja. A tehenek tulajdonsága már részletezettebb: van egy jelenségszintű, az hogy van fekete, fehér és tarka, és létezik egy lényegszintű, az, hogy nem szabad a farkát megfogni. Viszonya a világ másik individuumához pedig az adott világ-helyzetben - a felrugás, az elutasítás lesz. Lényeges, hogy a műben megjelenő két individuum közül az egyik a művet elmondó számára idegen /török/, a másik /a tehenek/ pedig ismert, a beszélő világa, a valóságosként vett, itt-lévő világ. A műalkotások és a bonyolultabb szerveződésű lehetséges világok sajátos vonásaként tarthatjuk számon ezt a jelenséget: a világ nem elemi individuumokból, hanem un. szubvilágokból épül fel.

A lineáris szerkezet a következő. Az első sor megadja Mehemed időben meghatározatlan létét, a második a másik individuumát és Mehemed negatív kognitív viszonyát. A harmadik sor a körülvevő valóság felszíni szerkezetét jelzi, majd a következő a lényegi szerkezet. A felszólítás világosan mutatja, hogy társadalmi normával van dolgunk és hogy ez az emberek osztályának szól, melynek Mehemed is - a szövegben kapott funkció szerint - tagja. Mehemed ugyan feltételezi magáról, hogy ezen osztály tagja, az egésze érvényes elvet mégsem ismeri. A két individuum sajátosságából és viszonyából jön a következmény - Mehemed és a tehenek szerencsétlen kimenetelű találkozása. Az alapot szolgál-

tató világ-filozófia talán úgy adható meg, hogy az emberek kötelessége a világa szerkezetéből sajátosságaiból következő normákat, szabályokat felismerni, és aszerint cselekedni, mert különben a "következmények időszakában" Mehemed sorsára jut.

5. Fikcionalitás és a műnemek problémája

E rövid versikében világosan kimutatható volt a lehetséges világ minden lényeges eleme. Az aktuális világhoz képest mindkét individuum szubjektíven-személyesen szerkesztett, megalkotott, és valóságos viszonyaik sokaságából csak néhányat képvisel, tehát elvont. Az elvontságnak pontosan megmutatható funkciója van az individuum és a lehetséges világ szerkezetének hatásmechanizmusának kialakításában. A létrehozott, megjelenített világ csak kevés ponton köti meg az interpretálás lehetőségeit. - Teljesen mindegy, hogy Mehemedet gyermeknek, felnőttnek, kicsinek, nagynak stb. képelem, egyedül a valóságos világ normáit ismerő embernek nem foghatom fel. Azt mondhatjuk, hogy sajátos típusu léttel bír. Pusztán tudunk róla, de a konkrét valóságban sohasem találkozhatunk vele, sajátos ismeretelméleti, lehetséges világbeli SEIN birtokosaként elvileg nem kap SOSEIN-t, azaz konkrét itt és most megvalósuló éppigylétet. Pontosabban nem is SEIN ez, hanem annak modellje, /hagyományos kifejezéssel de dicto modalitásu/ a modellt összefogó világfilozófia viszont e SEIN SOLLEN-jeként értelmezhető. Ha Mehemed és a tehének találkozása SOSEIN nélkül, tér-idő és éppigylét nélkül modellál egy lehetséges élethelyzetet, akkor arra kényszeríti azt, aki e lehetséges világgal megismerkedik, hogy igenlő vagy tagadó módon viszonyuljon hozzá, önmaga számára mint kellést fogalmazza meg.

Ha most elszakadunk fenti példánktól, akkor azt látjuk, hogy az irodalmi művek döntő többségében a lehetséges világ közel sem ilyen letisztított formában jelenik meg. Példánk minden individuumára és minden viszonya világépítő volt. Az irodalmi szövegek viszont gyakran jelentős mennyi-

ségben tartalmaznak világ-kiegészítő elemeket is. Ezzel egy új problémához jutottunk, az irodalmi mű világszerkezetének és az irodalmi műnemek összefüggésének kérdéséhez. Ugy tűnik, hogy a líra minden benne megjelenő objektumot világ-építő funkcióval lát el, a lehetséges világ elvont, szubjektív, alkotott mechanizmusa mintegy felszippantja az objektumokat, saját mechanizmusába illesztve azokat. A dráma és regény - más-más módon - sokkal "mértéktartóbb". A világ-építő elemek problémája itt egy új és nagyon lényeges kérdéssel, a fikcionalitással érintkezik. John Woods szerint az igazi fikcionális elem az, amely a szerzői elmondás alapján történet-konstruáló szerepű, nincs és nem kell a valóságos történelemből történet-megalapozó mechanizmust alkalmazni /Woods /1974/ 43-44. ./ . Terminológiánkban ez annyit jelent, hogy a lehetséges világ eleme tisztán e lehetséges világ által fenntartott kvázi-extenzionalitás alapján adott. A fikcionális elem mellett átmeneti kategóriaként fordul elő a jelenben vagy múltban valóságos léttel rendelkező világelem. Ilyen lett volna az, ha versünkben Mehemed helyett mondjuk a "Szulejmán" név szerepel. Világos, hogy a versike belső kvázi extenzionalitása lényegesen átalakult volna, időben, térben rögzült volna, stb. Végül vázlatos osztályozásunk alapján harmadik kategóriát azok a világelemek képezik, amelyek semleges, mindennapi jellegűek, a lehetséges világban és aktuális világunkban azonos funkcióval bírnak, ezért csak kitöltik a mű belső referencia-rendszerét. Azt, hogy egy individuum ebbe a kategóriába, a világ-kiegészítőbe, vagy az elsőbe, a világ-építőbe tartozik, azt a lehetséges világ egész viszonyrendszere, a világ-filozófia határozza meg, nem pedig az entitások önálló tartalma /vö. "a világ elsődleges elemeivel szemben"/. Például versikénkben fontos világépítő funkciót kap egy teljesen mindennapinak látszó objektum, a tehén farka. A műnemek és a világépítési mechanizmus sajátosságai közötti párhuzam lényegében a Lukácsi műfajelmélet alap gondolatát, teremtődő és teremtett természet kettősét jelzi. Talán nem túl merész az a következtetés, hogy a lehetséges világ elmélet számos fogódzót ad Lukács György esztétikájának irodalomelméleti alkalmazásában, elsősorban a

"világszerűség" kategóriájának operacionális lebontásában.

IV. Néhány filozófiai probléma

Végül dolgozatom záró részében néhány olyan problémát szeretnék érinteni, melyek már a filozófia területére tartoznak, megvilágítják a lehetséges világ elmélet néhány általános vonatkozását, helyét és lehetőségeit e szinte számtalan, rendszert, strukturát specifikáló elmélet, gondolat között.

Történeti szempontból nem jelentéktelen az a tény, hogy a lehetséges világ elmélet szülőatyja egy filozófus, Leibniz volt. Sajnos részletesen sohasem dolgozta fel e fogalmat, elképzelését csak töredékekből lehet rekonstruálni /Mates /1968//. Anélkül, hogy elgondolását az idézett cikk alapján ismertetnénk csak annyit kell megjegyeznünk, hogy Leibniz éppen azt hangsúlyozza, amit a modális logika filozófusai többé-kevésbé elhallgatnak. Egyrészt a lehetséges világ hierarchizáltságára, a világ, az individuum fogalom és az individuumok rendszerére mutat rá, aztán megmutatja a lehetséges világ és az individuumok totalitás-jellegét, végül harmadszor jelzi a lehetséges világ belső mechanizmusát /az individuumok együtt előfordulásának fogalma/. Ugyanakkor Leibniznél a világot nem a viszonyrendszer, hanem a felettes transzcendencia fogja össze, az individuumok a viszonyokkal szemben elsődlegessé válnak.

A modális logika, általában a filozófiai-logika Leibniztől függetlenül jutott a lehetséges világ fogalomhoz. A jelenlegi elméleteket - filozófiai szempontból - talán két csoportra oszthatjuk, egy pozitivistá és egy kantiánus jellegűre. A különbség érzékeltetésére az individuumok specifikálásának, a megnevezésnek egyik kulcsproblémája, a tulajdonnév filozófia értelmezését használjuk. Klasszikusnak nevezhető megközelítés /mely még nem dolgozik "lehetséges világgal"/ a naiv realizmusnak /Pavel /1975/ 166-167/ nevezett Wittgenstein-Searle modell, ahol a tulajdonnév a hozzá kötődő leírások, tulajdonságok

halmaza, család-csoportja. Kripke szerint már az un. "szigoru deszignátor" /Kripke /1972/ 270/ valamiféle örök ontológiai bélyeg, mely az individuum mindentől független létével adott.

Hintikka szerint pedig az individuum viszonyai és tulajdonságai által definiált különböző lehetséges világokban történő azonosítását a viszonyok és tulajdonságok paradigmaticus azonossága teszi lehetővé. Kripke /Montague és Dana Scott/ szerint az egyedi entitások világot építő elemek, logikai értelemben vett individuumok elsődlegesek a világhoz képest. A kijelentés igazságértéke így végsősoron mindig az aktuális, empirikus világ szétszórt elemeire vonatkoztatódik /Hintikka /1971/ 167. és Verdaasdonk /1976/ 217./ . A lehetséges világ azonosításában a viszonyok nem játszanak szerepet, elegendőnek tartják "az adott világban létezőnek mondott individuumok területének az elkülönítését" /Stalnaker /1972/ 382./ . Hintikka e koncepcióit az individuumok mezeitelen, viszony nélkül értelmezése miatt - nevezi ontológiai nudizmusnak /Hintikka /1972/ 400./ .

A kantiánus irányultságot magára vállaló Hintikka szerint döntő jelentőségű a lehetséges világ, a világelemek közötti viszony elsődlegessége a világot alkotó individuumokkal szemben. Az igazságérték megállapítása a lehetséges világhoz relatívan történik. Dolgozatunkban végig ezen utóbbi álláspont szerint értelmeztük központi fogalmunkat Hintikka elképzelése valójában nem kantiánus, igazából csak a pozitivisták koncepcióval szemben való fellépés vértjeként használja e megjelölést.

A lehetséges világ fogalmának további kutatása előtt számtalan feladat áll. Fel kellene tárni a kategória viszonyát a totalitás és a rendszer kategóriáihoz. Meg kellene vizsgálni a lehetséges világok történetiségének a világvonallal kontinuitását, a világok kapcsolódását olyan folytonosságba rendeződő szövegek esetében, mint amilyen az irodalom. Végül végig kellene gondolni a többi társadalomtudomány tartalomelemzés, kognitív pszichológia, szociálpszichológia - lehetséges világra vonatkozó eredményeit is.

Vom Weltbild

Der Begriff "Weltbild" lässt sich sowohl ontologisch im Sinne der Lukács-schen Ästhetik als auch texttheoretisch nach dem Modell von Petöfi begründen. In diesem Zusammenhang ist es notwendig, den Begriff der "möglichen Welten" einzuführen, da literarische Werke von spezifischen propositionalen Attitüden abhängig sind, referentiell von der aktuellen Welt abgerissen werden und sich eine innere Referenz in ihnen herausbildet. In der möglichen Welt realisieren sich eine besondere Relation von Individuen und eine spezifische Weltphilosophie, die die Elemente der Welt ordnet. In der Erforschung der möglichen Welten gibt es zwei Hauptrichtungen in der Philosophie, die positivistische und die von Hintikka vertretene, mitunter auch als Kantisch bezeichnete Richtung; Verfasser nimmt für die letztere Partei.

Bibliográfia

- Carnap, R. /1976/: A jelentés szerkezete. In: Horányi Ö.-
Szépe Gy. /szerk./: A jel tudománya, Gondolat
Budapest, 151-171.
- Davidson, D. - Harman, G. /eds./ /1972/: Semantics of
Natural Language, D. Reidel, Dordrecht-Holland
- van Dijk, T.A. /1976/: Pragmatics and Poetics In: van Dijk
/ed./ /1976/, 23-58.
- van Dijk, T.A. /ed./ /1976/: Pragmatics of Language and
Literature. North-Holland, American Elsevier,
Amsterdam, New York, Oxford
- Dressler, W.U. /ed./ /1978/: Current Trends in Textlinguistics
Walter de Gruyter Berlin, New York.
- Gray, B. /1975/: The Phenomenon of Literature, Mouton, The Hague
- Hintikka, J. /1971/: Semantics for Propositional Attitudes,
In: Linsky /ed./ /1971/ 145-167.
- Hintikka, J. /1972/: The Semantics of Modal Notions and the
Indeterminacy of Ontology, In: Davidson-Harman
/1972/, 398-414.
- Hintikka, J. /1976/: Intentions of Intensionality, In: Manninen-
Tuomela /eds./ /1976/, 79-110.
- Horányi Ö. - Szépe Gy. /szerk./ /1976/: A jel tudománya,
Gondolat, Budapest
- Kripke, S. /1963/: Semiotical Considerations on Modal Logic,
In: Linsky /1971/, 63-72.
- Kripke, S. /1972/: Naming and Necessity, In: Davidson -
Harmann /eds./ /1972/, 253-355.
- Levin, S.R. /1976/: Concerning What kind of Speech Act a
Poem is. In: van Dijk /ed./ /1976/, 141-160.
- Linsky, L. /ed./ /1971/: Reference and Modality, Oxford
Univ., London
- Lukács György /1969/: Az esztétikum sajátossága I-II.
Akadémiai, Budapest
- Lukács György /1972/: Adalékok az esztétika történetéhez
I-II. Magvető, Budapest
- Madarász, Zsigmond Anna /1972/: A logikai szemnatika kér-

- dései. A filozófia időszerű kérdései. 9. Kézirat.
- Manninen, I. - Tuomela, R. /eds./ /1976/: Essays on Explanation and Understanding, D. Reidel, Dordrecht, Holland
- Mates, B. /1968/: Leibniz on Possible Worlds. In: Rootselaar-Staal /1968/, 507-530.
- Ohmann, R. /1971/: Speech Acts and the Definition of Literature, Philosophy and Rhetoric no. 4. 1-19.
- Ohmann, R. /1972/: Speech, Literature and the Space Between, New Literary History 4. 47-63.
- Pavel, T.G. /1975/: "Possible Worlds" in Literary Semantics, Journal of Aesthetics and Art Criticism, vol.34. no. 2. 165-176.
- Petőfi, S.J. - Rieser, H. /eds./ /1973/: Studies in Text Grammar, D. Reidel Publishing Co. Dordrecht-Holland
- Petőfi, S.J. /1973/: Towards an Empirically Motivated Grammatical Theory of Verbal Texts. In: Petőfi-Rieser /eds./ /1973/, 205-275.
- Petőfi, J.S. /1974/: New Trends in Typology of Texts and Text Grammar s, Kézirat
- Petőfi, J.S. /1977/: Semantics, Pragmatics Text Theory, PTL: A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature 2 /1977/, 119-149.
- Petőfi, J.S. /1978/: A Formal Semiotic Text Theory as an Integrated Theory of Natural Language /Methodological Remarks/ In: Dressler, W.U. /ed./ /1977/, 35-46.
- Petőfi, J.S. /1978b/: Szövegelemzés-szövegelmélet, Kézirat.
- Platinga, A. /1970/: World and Essence, Philosophical Review 461-492.
- Reichenbach, H. /1947/: Elements of Symbolic Logic, Free.Pr.-Macmillan, New York
- Rootselaar -Staal /eds./ /1968/: Logic, Methodology and Philosophy of Science III. North-Holland, Amsterdam
- Ruzsa Imre /1971/: Modális szemantika, Magyar Filozófiai Szemle 1-2. 216-241.
- Schmidt, S.J. /1976/: Towards a Pragmatic Interpretation of Fictionality, In: van Dijk /ed./ /1976/, 161-178.

- Stalnaker, R.C. /1972/: Pragmatics, In: Davidson-Harman /eds./ /1972/, 380-397.
- Stegmüller, W. /1975/: Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Bd. II. Stuttgart, Kröner
- Szili József /1977/: Az esztétikai visszatükrözés öntudatoszerűsége. Irodalomtörténeti Közlemények, 81. évf. 3. sz. 327-342.
- Verdaasdonk, H. /1976/: Concepts of Acceptance and the Basis of a Theory of Texts. In: van Dijk /ed./ /1976/, 179-228.